

DOI: 10.36719/2663-4619/61/8-11

Lalə Məzahir qızı Bayramova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
bayramova78@hotmail.com

“ƏYYƏMU-L-ARAB” TOPLUSUNUN YARANDIĞI DÖVR VƏ MƏDƏNİ-TARİXİ MÜHİT

Açar söz: topla, cahiliyyə dövrü, insanlar, janr, ədəbiyyat, oxuma, görünüşlər, cəmiyyət

The period establishment and cultural history environment of the collection

“Ayyamu-L-Arab”

Summary

The Ayyam al-arab one of the early Arabian epic genres, describing the wars among and within the tribes and the adventures of the heroes. The Ayyam al-Arab were composed by the Bedouin of Arabia during the fifth through seventh centuries. Individual chronicles are tales in prose, interspersed with verses attributed to the heroes. These individual chronicles began to be assembled into cycles at an early date. This article is devoted “Ayyam al-arab” of the period of its establishment. Specially is investigated the cultural history environment and determined his place in word literature.

Key words: collection, jahiliyya period, people, genre, literature, sings, appearance, society

Giriş

Cahiliyyə dövründən bizə böyük ədəbi irs miras qalmışdır. Poeziya və nəsrin vətəni Ərəbistan yarımadasının səhralıqları olmuş, ilk ərəb şairləri isə bədəvilər (بدوي) - yəni, səhrada yaşayanlar olmuşdular.

Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu dövr ədəbiyyatının nümunələri ancaq VIII-X əsrlərdə yazıya köçürülmüşdür. Bizə qədər gəlib çatan poeziya, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən belə məlum olur ki, Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının tarixi hicrətdən iki əsr öncəyə gedib çıxır.

Dahi ərəb mütəfəkkiri Əl-Cahiz ərəb poeziyasının qədimliyi haqqında demişdir: “Şeirə gəlincə, onun tarixi qədim deyil... belə ki, bu dövr şeir tarixini islamdan 150, 200 il öncəyə qədərki dövr kimi müəyyən etmək olar” (Cahiz, 1898: 19).

İslamaqədərki ərəb poeziyasının əsas janrı qəsidə olmuşdur. Bu dövrün mühüm ədəbi abidəsi yeddi şairin-İmru-l-Qeyzin (doğ.520-öl.565), Tərafə ibn əl-Əbdin (doğ.543-öl.569), Zuheyr ibn Əbu Sulmənin (doğ.530-öl.627), Əntərə ibn Şəddad əl-Əbsinin (doğ.525-öl.615), Ləbid ibn Rəbiənin (doğ.560-öl.661), Əmr ibn Gülsümün (doğ.554-öl.608), Haris ibn Hillizənin (doğ?, öl.580) qəsidələrindən ibarət müəlləqələrdir.

Müəlləqələrin sayının on olduğu da söylənilir: Nəbiğə əz-Zubyanı (doğ.515-520-öl.604), Əl-Əşə ibn Meymun (doğ.565-öl.?), Ubeyd bin əl-Abras (doğ.-öl.554).

Ən-Nəbiğə-əz-Zubyanının “Meyyin obası” adlanan müəlləqəsi Cahiliyyə şeirinin ən kamil nümunələrindəndir. Cahiliyyə şeirinin ən məşhur qadın şairi Xənsa (doğ.575-öl.645) idi. O, həm Cahiliyyə, həm də İslam dövründə yaşadığından əl-muxadram (iki dövrdə yaşayan şair) şairi adı almışdır. Umeyyə bin Əbi Salt (doğ.?-öl.626) da muxadram şairi hesab olunurdu. Şənfərə (doğ. 525-öl.?), Əvs əl-Hadira (doğ.-öl.626), Zəbban (doğ.-öl.626) Cahiliyyə dövrünün Təabat Şərran (şəri qoltuğunun altında daşıyan) şairləri idi. Bu şairlər səalik (dilənçi, yolkəsən) şairlər də adlanırlar. Səalik şair Şənfərə (doğ. 525-öl.?) məşhur “Lamiyyə” qəsidəsinin müəllifidir.

Cahiliyyə dövrü Ərəbistan yarımadasında hər bir qəbilə öz şairinin ilk şair olduğu iddiasını irəli sürürdülər. Məsələn, İmru-l-Qeyzin Yəmənliyədə, Ubeyd bin əl-Əbrasın bəni Əsəddə, Muhəhlil bin Rəbiənin Təğlibdə ilk şairləri olduğunu iddia edirdilər. Heç bir tədqiqatçı Cahiliyyə dövrü şairlərini özünün qələmə aldığı qədim şeir nümunələrinə rast gəlməyib. Belə ki, əlimizdə olan nümunələr ağızdan-ağıza keçərək gəlib çatıb. Düzdür içərisində sonradan əlavələr olunmuş nümunələr də istisna deyildir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinin Cahiliyyə dövrü haqqında görkəmli rus şərqşünas alimi İ.M.Filştinski yazır: “Dünyanın ən zəngin və ən qədim söz sənət nümunəsi olan ərəb ədəbiyyatında şifahi nümunələrinin, təxminən, iki min il yaşı vardır. Ərəb dilində yazılı ədəbiyyatın ilk kamil nümunələri isə bizim eramın V-VI yüzilliklərində yaranmışdır. Artıq bu yüzilliklərdə ərəb poeziyası məzmun və forma cəhətdən təşəkkül tapmış, onun vəznləri, qafiyə sistemi, bədii ifadə vasitələri, mövzu çalarları formalaşmışdır. İslamdan əvvəl yaranmış bu sənət əsərlərinə, “Cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı” deyirlər ” (Фильштинский И.М, 1992: 8).

Cahiliyyə dövründə poeziya nümunələri daha çox vüsət almasına baxmayaraq, nəsr nümunələri də şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Lükman Ad, Əksəm İbn-Seyfiyin, Quss İbn Səidə, Əmr ibn Gülsüm ət-Təğlibinin

yaradıcılığında nəsrin ilk nümunələri yaranmışdır. Nəsrə “Səc” üslubu yaranmağa başlayır. Hikmətli kəlamları və xütbələri ilə tanınan Quss ibn Səidə, Əkşəm əs-Seyfinin, Əmr ibn Gülsüm ət-Təğlibi Cahiliyyə dövrü nəsrinin baniləridir.

Atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar (müəmmə), nağıllar, bayatılar, lətifələr, dastanlar ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur janrları idi. “Ərəblərin günləri” folklor nümunələrinə əsrlər boyu mənbə rolu oynamış cahiliyyə ədəbiyyatının ən dəyərli toplusudur. “Əntərə”, “Əli Zibək”, “Seyf ibn Zi-Yəzən” kimi ərəb xalq dastanları, məşhur “Min bir gecə” nağılları, “Bəhlul Danəndə” və “Cuha” lətifələri kimi ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin mənşəyi məhz Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır.

Dünya mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan ərəb ədəbiyyatının kökləri ən qədim zamanlara gedib çıxır. Günümüzdə qədər gəlib çıxan əfsanələrdən biri bu fikri təsdiqləməkdədir: “Yer üzündə insanın əcdadı olan Adəm oğlu Habilin ölüsü üzərində ilk şeirini demişdir” (Аравийская старина, 1983: 3). Bu əfsanə reallıqdan uzaq olsa da, ərəb ədəbiyyatının köklərinin qədimiliyinə işarədir.

Bütün bunlarla yanaşı, Cahiliyyə insanların şifahi şəkildə öydükləri qəbilələrarası mübarizələrin təsvir olunduğu yeni-yeni “**Əyyəmül-ərəb**”- “**أيام العرب**” (“**Ərəblərin günləri**”) kimi dəyərli abidəsi meydana gəlmişdir.

Şərqi qədim adət və ənənələri, tarixi, insanların yaşayış səviyyəsi, düşüncə tərzinin ensiklopedik məlumatını günümüzdə daşıyan “Ərəblərin günləri” toplusu Cahiliyyə əhalisinin sayı və artımı nəticəsində yeni yaranan nəsil, daha sonra bir neçə nəslin böyüyüb tayfa halına gələrək, qəbilə şəklində yaşayan insanların münaqişə və mübarizə ilə keçən ömürlərini ən yaxşı şəkildə bizlərə tərənnüm etməkdədir. O, ərəb xalqının mədəni-mənəvi şüur tarixinin öyrənilməsi, eyni zamanda islam dininin sosial-tarixi mənşəyinin araşdırılması baxımından maraqlı mərhələ kimi dəyərləndirilən Cahiliyyə dövrünün daha dərinədən öyrənilməsi üçün misilsiz mənbədir.

“**Əyyəmül-ərəb**” (“**Ərəblərin günləri**”) toplusunun yarandığı dövrün sosial-mədəni mühitinə gəldikdə isə bildiyimiz kimi, Cahiliyyə dövründə ərəblər qəbilə halında yaşayırdılar və hər bir qəbilənin də öz qolları vardır. Ərəbistanda və Hicazda müstəqil hökumət yox idi. Qəbilələr şeyxlər və ya rəislər tərəfindən idarə edilirdi. Qəbilənin böyüyü qəbilənin nüfuzlu ailələri arasından seçilirdi (İslamoğlu İ, 2002: 24).

Qəbiləyə təyin edilmiş başçı hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, tabeliyində olan insanlara təzyiq göstərməzdilər.

Qəbilə başçısı özünə alicənablığı ilə hörmət qazanardı, hamı ona öz istəyi ilə tabe olardı. Qəbilə rəisi də bağlılığı pozmamak üçün onlarla çalışdığı qədər ədalətli davranardı, döyüşlər zamanı ordu komandiri, sülh vaxtı hakim rolunu oynamağa qadir biri idi.

Tez-tez qəbilədaxili və qəbiləxarici davalar düşərdi. Bu davalara rəislər və qazilər nəzarət edərdi. Davaların həll edilməsində bir sıra sübut etmə qaydaları qəbul edilmişdir:

1. Geyim (nəsəb və izini tapmaq),
2. Fərsət (danışanın səs və hərəkətlərindən sözünün doğru olub-olmadığını təyin etmək),
3. Qasamə (əlli adamın hansısa bir cinayət hadisəsində qatili tanımadıqlarına və ya qatili öldürmədiklərinə görə and içməkləri),
4. Şahidlik (insanların şahidlik etməsi)
5. Kəhanət (Quşların uçuşu, qeybdən xəbər almaq, kəhanətin köməyi ilə davaları həll etməyə çalışmaq) (Fahrettin A, 1991: 198).

Davalar həll olunduqdan sonra hökm verilərkən həmin adamın mövqeyi nəzərə alınmırdı. İstisnalar da xali deyildi, cəzaların verilməsinə maneələr də olurdu. Qan davası ərəblərin əsas adət və ənənələrindən idi. Oğru insanların əli kəsilər, edam edilərdi.

Buna görə də Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) buyurmuşdur: “Sizdən əvvəlki qövmlərin həlak olmalarının səbəbi budur: Onların aralarında məqam və mövqe sahiblərindən biri oğurluq edəndə onlara lazımı cəza verilməz, azadlığa buraxılırdı. Məqam və mövqe sahiblərindən olmayan biri oğurluq edəndə onlara lazımı cəza verilirdi”.

İslam dini meydana gəlməmişdən əvvəl qəbilələr mənsub olduqları bölgədə öz dinlərini, hakimiyyətlərini bərqərar etmələrinə görə yəhudi və xristianlar arasındakı müharibələr, büt-pərəstlər arasındakı döyüşlər davamlı şəkildə həyata keçirilirdi. Qəbilə mənsub olduğu dindən asılı olaraq, özünü güclü saydığından zəif hesab etdikləri qəbilələrə aramsız hücumlar edirdilər.

Məkkədəki qəbilələr arasında meydana gələn Ficar müharibələri və Mədinədəki Əvs və Həzrəc qəbilələri arasındakı Buas döyüşü və buna oxşar müharibələr qan güdmə və günahı olan insanın bütün qəbilə tərəfindən qorunması adətinə görə yaranmışdır. Müharibə baş verməmişdən əvvəl tərəflər razılığa gəlməyəndə, bütün qəbilə fərdlərinin əllərini qan dolusu bir qabın içərisinə soxub and içməyə və qanlarını yalamağa əhd etdikləri görünməkdədir (Təbəri, 11: 289-290).

Fütuhatdan sonrakı dövrlərdə ərəbləşmiş müasir ərəb ölkələri xalqlarından fərqli olaraq həmin ərəblər o zaman yalnız Ərəbistan yarımadası ərazisində yaşayırdılar. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə VI-VII əsrlərdə həmin ərazilərdə təqribən 4 milyon oturaq, üç milyon köçəri ərəb həyat sürürdü.

Cahiliyyə dövründə onlar iki böyük etnik qrupa - erkən orta əsrlərdə himyərilər adlandırılan cənublulara və yarımadanın qalan hissələrində yaşayan, qonşu xalqların təqribən b.e.ə.VII əsrdən ərəb adlandırdıqları köçərilərə ayrılırdılar. Müsəlman rəvayətinə görə yarımadanın şimalında yaşayanların soy kökü İbrahim oğlu İsmayıl vasitəsilə Ədnandan, cənubda yaşayanların soy kökü isə Qəhtandan başlayırdı. Bu bölgüyə uyğun olaraq, ərəblər nizariilər və məadilər adlanan şimal qəbilələrinə və yəmənililər adlanan cənub qəbilələrinə ayrılırdılar. Şimal ərəbləri bir çox tayfa və qəbilələrə bölünmüş rəbia və mudar, cənub ərəbləri isə himyər və qəhlan qollarına parçalanırdılar. Hər iki etnik qrup sami-hami dilləri ailəsinə daxil olan eyni köklü dillərdə danışsalar da, bir-birlərini çətinliklə başa düşür, buna görə də özlərini müxtəlif xalq sayırdılar (Vəlixanlı N, 1993: 6-7).

Cahiliyyə dövründə Ərəbistanda qəbilələrin orduları hazırlıqlı deyildilər. Ordularında xidmət göstərən əsgər sayları üç mindən çox deyildi. Orduda döyüş sursatları-ox, mizraq, qılınc, at, qalxan, zirehdən istifadə olunurdu.

Cahiliyyə dövründə cəmiyyətdə üç sinif vardı:

1. Azad yaşayanlar-cəmiyyətin əsas vətəndaşları sayılırdı. Bu tip insanlara kahinlər, şairlər və döyüşdə məşhur olan insanların xüsusi yeri var idi.

2. Əsirlər-kölə və cariyələrdən ibarət olurdu. Onlar bazarlarda rahat şəkildə alıb-satılırdılar. Cariyə və kölələrdən doğulan uşaqlar da əsir olaraq qəbul edilirdi və qəbilədə qəbul edilməzdilər. Cariyələrdən çox vaxt döyüşlərdə də istifadə olunurdu. Bir sözlə, kölə və cariyə qadınların cəmiyyətdə yeri olduqca aşağı səviyyədə idi.

3. Məvalilər isə azad edilmiş kölələrə verilən statusdur. Azadlığa nail olan cariyə sahibinin ailəsinə mənsub olur. Kölələr də həmçinin sahibinin əmrlərinə tabe olurdu (Şəmsəddin M, 1926: 84-85).

Cahiliyyə dövründə qadınla kişi arasında çox fərq qoyulurdu. Qızı, atası kimlə istəsə ailə qurmasına razılıq verərdi. Qız övladının dünyaya gəlməsindən atalar utanardı. Miras haqları belə olmazdı. Ən çox qadınların haqları o zaman pozulurdu ki, dünyaya gətirdikləri qız uşaqlarını diri-diri basdıraraq, onlara amansız zülm edirdilər.

Cahiliyyə dövründə kişinin qadından üstün varlıq hesab olunmasına baxmayaraq, qadınlar da döyüşə göndərilirdi. Cahiliyyə dövründə meydana gələn döyüşlərin davamı olan Uhud döyüşündə də qadınların döyüşə cəlb edildiyini görürük (Əbdü-l-Hakim əş-Şauqi, 1980: 312-313).

Cahiliyyə ərəbləri kişiləri qadınlardan üstün olduğunu hesab etdikləri üçün onları künyəsi ilə çağırırdılar. İslamiyyətdən əvvəl Ərəbistan yarımadası qaranlıq bir cəhalət dövrü yaşamış, dünyanın hər bir yerində mənəvi dinclik və sakitlik yox idi. Ərəblər haqq dinini unudub, müxtəlif adlarla andıqları bütələrə itaət etməyə başlamışdılar. Qaranlıq bir cəhalətin hökm sürdüyü Ərəbistan yarımadasında haqq hər zaman gücə məhkum idi, insan haqlarına riayət olunmurdu, kölələr və əsirlər acınacaqlı bir vəziyyətdə idi.

Dəyərli tarixi mənbələrdən birində oxuyuruq: "İslamaqədərki bədəvi ərəb tayfaları ibtidai-icma quruluşu şəraitində yaşayır, öz başçıları olan şeyx və ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə olunurdular. Qan qohumluğu ilə bağlı olan adamları özündə birləşdirən bu ayrı-ayrı tayfa və qəbilələr arasındakı münasibətlər ortadakı ziddiyyət və hərc-mərcliyə baxmayaraq, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, namus, qeyrət, qəbilə ənənələrinə sədaqət prinsiplərini qoruyan və nəsilən-nəslə ötürən yazılmamış qayda-qanunlara tənzim edilirdi. Ərəblərin ləyaqət və məziyyətləri bircə kəlmə muruvva "mürüvvət" sözü ilə ifadə olunurdu; əsl bədəvi öz ailəsinə və qəbiləsinə sadıq qalmalı, qan intiqamını yerdə qoymamalı, qonaqpərvərlik qaydalarını unutmamalı, basılmış düşməne qarşı alicənab olmalı idi" (Vəlixanlı: 6).

Nəticə

Bir sözlə, "Əyyəmul-arab"- "أيام العرب" ("Ərəblərin günləri") toplusunun mənşəyi ərəb ədəbiyyatının ilk dövrü hesab edilən Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır. Təsədüfüdür ki, toplusunun birinci hissəsi məhz "Əyyəmul-arab fi-l-Cahiliyyə"- "أيام العرب في الجاهلية" ("Cahiliyyə dövründə" "Ərəblərin günləri") adlanmaqdadır. İslamaqədərki ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən "Əyyəmul-arab" ("Ərəblərin günləri") əsərinin öyrənilməsində Cahiliyyə dövrü mühüm mənbə hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Kazımoğlu S. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı: Elm, 2005, 204 s.

1. الجاهظ عمر بن البحر, البيان و التبیین, القاهرة

2. Фильштинский И.М.История арабской литературы X-XVIII в: М: Наука, 1991, 726 с.

3. Аравийская старина. Москва: Наука, 1983.-142 с.
4. İslamoğlu İbrahim. Eyyamı-l-arabın edebi yönü ve arap dili ve edebiyatına etki ve katkısı. Erzurum, 2002, 80 s.
5. *Fahrettin Atar*, İslam Adliye Teşkilatı, Ankara 1991, 298 s.
6. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr, 1993, 157 s.
7. الطبري أبو جعفر محمد بن جرير. تاريخ الرسل والملوك، بيروت، 1967، ص 286
8. Şemseddin M. Kablel islam Araplarda ictimai Aile, D.F.I.F.D., I-IV/74-105, Istanbul, 1926).
9. عبد الحكيم الشوقي. الحكايات الشعبية العربية. بيروت: مطابع الكشاف، 1980

Rəyçi: akademik G.Baxşəliyeva

Göndərilib: 18.12.2020

Qəbul edilib: 20.12.2020